

TEORIE A METODOLOGIE ORÁLNÍ HISTORIE / THEORY AND METHODOLOGY OF ORAL HISTORY

Kolektivní paměť a orální historie ve výzkumu soudobých dějin/Collective Memory and Oral History in Contemporary History

Jiří Hlaváček

Abstrakt

Cílem předkládané eseje je poukázat na možnosti a meze výzkumu kolektivní paměti v oblasti soudobých dějin realizovaného za použití metody orální historie. Hlavní pozornost je přitom věnována problematice utváření, selekce a reinterpretace vzpomínek ve vztahu k identitě a kontinuitě dané sociální skupiny. Stať také v obecné rovině seznamuje čtenáře s předními představiteli paměťových studií a jejich koncepcemi kolektivní paměti.

Abstract

The goal of the following essay is to show possibilities and limits of an oral history research of collective memory in the field of contemporary history. The main focus is concentrated onto on the dilemma of shaping, selection and reinterpretation of memories in relation to identity and continuity of a social group. The article also provides its readers with basic overview of the most eminent representatives of memory studies and their concepts of collective memory.

Klíčová slova: kolektivní paměť, orální historie, soudobé dějiny

Key Words: collective memory, oral history, contemporary history

Paměť je jednou ze základních schopností, která člověku umožňuje plnohodnotně existovat v rámci společnosti. Bez možnosti vštěpování, uchovávání a vybavování si zkušeností a vzpomínek by byl náš život o mnohé ochuzen.¹ Obdobně je tomu i ve vztahu mezi pamětí a dějinami, ať už dávnými či nedávnými. Paměť a dějiny k sobě prostě neodmyslitelně patří. Společně vytváří celek, který se nejen vzájemně doplňuje, ale zároveň je i dynamickým a flexibilním systémem interpretace a reinterpretace sociálního světa kolem nás.

Podle francouzského medievalisty Jacquese Le Goffa (*1924) je paměť jakousi „prvotní surovinou historie“,² pracuje však neuvědoměle a neustále, čímž je také vystavena většímu nebezpečí v podobě manipulace, na rozdíl od historie, která má jako institucionalizovaná vědní disciplína nástroje a postupy zajišťující snahu o kritickou objektivitu.

Paměť individuální a kolektivní je úzce spojena s problémem zapomínání a reinterpretace našich vzpomínek. I přesto se však někteří autoři domnívají, že něco takového jako „individuální paměť“ ve své podstatě neexistuje, protože jazykové a narativní vzorce užívané k vyjádření našich vzpomínek jsou neoddelitelné od sociálních standardů pravdivosti a autenticity.³ Tato, v exaktních vědách přinejmenším sporná, představa se stala v humanitních vědách, zejména v sociologii a historii, od druhé poloviny minulého století ve své podstatě obecně přijímaným paradigmatickým. Průkopníkem v této oblasti bádání byl francouzský filosof a sociolog Maurice Halbwachse (1877 – 1945).

1 Tento text vznikl za podpory grantového projektu GA ČR s názvem *Česká společnost v období tzv. normalizace a transformace: životopisná vyprávění* pod číslem P410/11/1352.

2 LE GOFF, Jacques. *Paměť a dějiny*. Praha : Argo, 2007, s. 10. ISBN 978-80-7203-862-6.

3 Srv. Např. KANSTEINER, Wulf. Finding Meaning in Memory, *History and Theory*, vol. 41. no. 2, 1999, s. 185.

Podle Halbwachse společnost a vzájemná sociální interakce vytváří rámce, které nám umožňují vzpomenout si, rozpoznat a lokalizovat naše vzpomínky.⁴ Bez těchto „sociálních rámců“ se nemůže ustavit ani uchovat žádná individuální paměť. „*Individuum vyrůstající v naprosté osamělosti by nemělo žádnou paměť - tím, kdo má paměť je sice vždy jednotlivec, avšak jeho paměť získává tvar až v kolektivu.*“⁵ Na současnost pohlížíme neustále s ohledem na minulost, bez ohledu na to, zda jde o naši vlastní prožitou minulost, nebo minulost jinak zprostředkovanou. Přítomnost jiných osob ovlivňuje celý proces vzpomínání, zejména s ohledem na společně prožité události. V některých situacích dokonce určují naše vzpomínky jiní. Halbwachs tak například upozorňuje, že každý z nás vzpomíná na některé události z raného dětství pouze prostřednictvím zážitků a vzpomínek svých rodičů.

Každý z nás se rodí do nějakého již předem „rozvrženého světa“,⁶ tedy do světa, který má určité zákony, ať už v materiálním či v ideovém smyslu. Prvkem, na něž se tyto zákony vztahují, se stává každý jedinec již svým narozením a následným procesem socializace, jenž se odehrává na základě předem stanovených pravidel platných pro danou společnost. Každá kultura tak vytváří cosi, co lze podle předního německého egyptologa a religionisty Jana Assmanna (*1938) nazvat „konektivní strukturou“, která nastoluje spoje a závazky, a to ve dvou dimenzích: společenské a časové.⁷ Kultura váže člověka ke společnosti tím, že jakožto symbolický svět utváří sdílený prostor zkušenosti, očekávání a jednání. Právě díky této vazbě můžeme hovořit o něčem takovém jako je fenomén „my“ a „oni“. Stáváme se tak součástí

4 Sociální rámce paměti lze definovat jako orientační body v prostoru a čase, historické, geografické, biografické, politické pojmy, běžnou zkušenost a známé způsoby nazírání. ŠUBRT, Jiří – PFEIFEROVÁ, Štěpánka. Kolektivní paměť jako předmět historicko-sociologického bádání, *Historická sociologie*, roč. 1, č. 1, 2010, s. 15.

5 Podle Halbwachse zůstávají naše vzpomínky za každé okolnosti kolektivní a jsou nám připomínány ostatními, a to i v případě, kdy se týkají událostí, jejichž svědky jsme byli pouze my. „*Je to tím, že ve skutečnosti nikdy nejsme sami. Vždy v sobě a s sebou neseme určitý počet různých lidí.*“ HALBWACHS, Maurice. *Kolektivní paměť*. Praha : Sociologické nakladatelství, 2009, s. 51. ISBN 978-80-7419-016-2.

6 Termín Martina Heideggera v jeho analýze „pobytu“ - pasivní stránka zahrnující to, co musí pobyt přijímat a brát na sebe jako dané.

7 ASSMANN, Jan. *Kultura a paměť*. Praha : Prostor, 2001, s. 20. ISBN 80-7260-051-6.

skupiny, která má svou historickou paměť.⁸ Ta se v naprosté většině případů kryje s tím, co uvnitř skupiny cirkuluje jakožto smysl. Tato historická, či chcete-li „kulturní“, paměť získává na významu, stejně jako na objemu a komplexnosti, s příchodem písma, které umožňuje zacházet za význam sdělovaného a tradovaného. Písmo je podle Assmanna jakousi „externalizovanou pamětí“, která umožňuje nevídané rozšíření opětovného uchopení uložených sdělení a informací, zároveň však vede k postupnému ochromení přirozené paměťové schopnosti – k potřebě a nutnosti „pamatovat si“.

Co je tedy vlastně tím již několikrát zmiňovaným fenoménem, který nazýváme kolektivní pamětí? Kolektivní paměť můžeme v širším pojetí definovat jako „soubor projevů, které nejen, že odhalují, zviditelňují nebo vedou k promyšlení přítomnosti minulosti“, ale mají také za úkol také „strukturovat identitu skupiny nebo národa, tedy definovat je a odlišit je od jiných srovnatelných entit.“⁹ Pojmy identita a paměť jsou si v tomto případě bytostně blízké. Paměť umožňuje vědomí kontinuity, ale i identitu subjektů. Sociální či kolektivní paměť lze tedy chápat jako obecně sdílenou vzpomínkou členů dané skupiny na skupinu samotnou. V každém případě je však tento soubor projevů výsledkem společenského procesu, jenž si za zjevný cíl klade jediné: podat jistý obraz minulosti.

V návaznosti na koncept identity rozvíjí Jan Assmann také pojem kolektivní paměti, přičemž rozlišuje dvě formy: komunikativní (krátkodobou) paměť společenství a kulturní (dlouhodobou) paměť společnosti. Obě formy kolektivní paměti podle něj tvoří především orientační rámce, z nichž vycházejí naše jednotlivé

8 Viera Bačová v této souvislosti poukazuje na základní rozdíl mezi historií, historiografií a historickou pamětí. Zatímco historie je podle ní souborem událostí, které se odehrály v minulosti, historiografie je věda oficiálně a objektivně usilující o popis těchto událostí. Historická paměť je bezprostředně prožívanou osobní a skupinově přítomnou zkušeností, která není vedena snahou o institucionalizovaný výklad dějin. Na rozdíl od historiografie je historická paměť nesystematickou a nesystémovou reflexí minulosti. BAČOVÁ, Viera (ed.). *Historická pamat a identita*. Košice : Společenskovedný ústav SAV, 1996, s. 19. ISBN 80-967621-0-9.

9 ROUSSO, Henry. K dějinám kolektivní paměti, *Dějiny a paměť*. Praha : CERFES, 1993, s. 60. ISBN 80-901759-1-0.

individuální paměti. Každý člověk si během svého života ukládá vlastní historické zkušenosti, mimo to ale v rámci vytváření vzpomínky na nějakou historickou událost zohledňuje také další zdroje informací.¹⁰ Tyto různé druhy informací potom vzájemně spojujeme do subjektivní sítě vztahů a teprve na základě jejich selekce a následné syntézy vzniká samotná vzpomínka. Z toho tedy plyne, že individuální vnímání dějin je výsledkem vysoce komplexního komunikačního procesu, z něhož je patrné, že „*dějiny vznikají neustále novou současnou aktivitou a jsou do minulosti vnášeny.*“¹¹ Kolektivní paměť tedy není daností, ale sociální konstrukcí, která je v případě skupiny konstruována s ohledem na zajištění její koherence a identity.

Sdílená paměť je tak více než jen součtem osobních vzpomínek individuů, protože zahrnuje pouze ty vzpomínky, které jsou společně sdíleny všemi členy dané skupiny. Z těchto společně sdílených zážitků poté vzniká nejen podstata skupinové identity, ale také současná podoba a vize budoucnosti, která je předávaná skrze vypravování a přeuvypravování příběhů.¹² Paměť daného kolektivu je tedy vymezena vztahem k žijící skupině. Společenská skupina, která se ustavuje jako „společenství vzpomínky“ (samostatná entita), si uchovává svoji minulost především z hlediska svébytnosti a z hlediska trvání. V obraze, který si o sobě sama vytváří, se zdůrazňuje odlišnost navenek, zatímco vnitřní rozdíly se naopak zastírají.

Se selektivitou vzpomínek a požadavkem loajality vůči skupině je neoddelitelně spjat často diskutovaný problém falsifikace dějinných událostí. V mnoha ohledech nemusí jít ani o záměrný úmysl, svou roli zde hraje prosté zapomínání, jenž umožňuje potlačit nežádoucí či neadekvátní vzpomínky

10 To jak se různé obsahy z různých zdrojů spojují v celistvou vzpomínku velmi dobře ilustruje na příkladu rodinné paměti studie německých autorů. Srv. WELZER, Harald; MOLLEROVÁ, Sabine; TSHUGGNALLOVÁ, Karoline. *Můj děda nebyl nácek: nacismus a holocaust v rodinné paměti*. Praha : Argo, 2010. ISBN: 978-80-257-0228-4.

11 VAŠÍČEK, Zdeněk; MAYEROVÁ, Françoise. Minulost a současnost, paměť a dějiny, *Soudobé dějiny*, roč. 11, č. 4, 2004, s. 18.

12 KONOPÁSEK, Zdeněk (ed.). *Otevřená minulost*. Praha : Karolinum, 1999, s. 89. ISBN 80-7184-755-0.

z minulosti.¹³ Zapomínání je jakýmsi obranným mechanismem, jehož podstatou je zabránit chaosu v mysli daného jedince. V případě, že daná vzpomínka nezapadá do komplexního rámce prezentovaného danou skupinou bývá reinterpretována a následně opětovně uložena jako pravdivá. Samozřejmě, že v tomto procesu může určitou roli sehrát i fyziologický problém vybavování vzpomínek, popř. ztráta paměti. V takovém případě jsou obvykle, někdy zcela nevědomky, hluchá místa v paměti automaticky vyplněna či přepsána obecně přijímanou verzí minulosti. Na problém spojený s překrucováním minulosti poukázal v jedné ze svých prací také významný italský orální historik Alessandro Portelli (1942), který tento jev demonstroval na příkladě smrti ocelářského dělníka Luigiho Trastulliho v italském Terni.¹⁴ Tento a mnohé další případy ilustrují skutečnost, že vzpomínka je do velké míry rekonstrukcí minulosti během níž náš mozek pracuje v jakési „trans-časové přítomnosti“, ve které dochází ke kombinaci informace vypůjčené z přítomnosti s významem vzpomínek z minulých období. Na základě této kombinace je následně vytvářen nový pozměněný obraz minulosti.¹⁵

V současnosti lze říci, že zkoumání fenoménu kolektivní paměti je jedním ze zásadních témat ve výzkumu soudobých dějin. Je to zásluha zejména krátkého dvacátého století, slovy nedávno zesnulého Erika Hobsbawma „*věku extrémů*“, které díky přelomovým objevům, významným osobnostem a především historickým událostem, umožnilo změnu paradigmatu v historiografii. Le Goff tuto situaci

13 Typickým příkladem je tzv. Pollyanin princip – tj. selekce negativních zážitků a jejich potlačení. KUSÁ, Zuzana. Problém pravdivosti informací v životopisných rozprávaniach, *Genealogicko – heraldický hlas*, roč. 5, č. 2, 1992, s. 18.

14 Luigi Trastulli, dělník z ocelárny v Terni, zemřel v březnu 1949 během místních demonstrací spojených se vstupem Itálie do Severoatlantické aliance. V průběhu několika desítek let se však událost v kolektivní paměti zaměstnanců oceláren a členů tamějšího odborového hnutí „přenesla“ o několik let vpřed, konkrétně do října 1953, kdy bylo z oceláren propuštěno více než dva tisíce dělníků. Z Trastulliho, který původně zemřel nešťastnou náhodou na cestě ze zaměstnání, se tak stal lokální hrdina, jenž se postavil proti hromadnému propouštění svých spolupracovníků. Následný výzkum ukázal, že narátoři spojili dvě nejvýznamnější a nejdramatičtější události poválečné historie města Terni v jeden koherentní příběh. PORTELLI, Alessandro. *The death of Luigi Trastulli, and other stories*. New York : SUNNY Press, 1991, s. 20. ISBN 978-0791404300.

15 HALBWACHS, Maurice. *Kolektivní paměť*, s. 113.

popisuje jako „revoluci paměti“. Podle něj se paměť nově soustředí okolo několika základních os, které představují „otevřeně současná problematika, jednoznačně retrospektivní přístup a rezignace na lineární časovost ve prospěch mnohačetného a žitého času na úrovních, kde individuální skutečnosti vrůstají do skutečností sociálních a kolektivních.“¹⁶

V bádání zabývajícím se nedávnými dějinami se tato tendence projevuje zejména vytvářením nových archivů, v nichž zákonitě převažují prameny ústní povahy. Metoda orální historie umožňující zachytit životní příběhy či postoje dosud žijících pamětníků v souvislosti s dějinnými událostmi dané historické epochy je pro zkoumání kolektivní paměti klíčová. V kombinaci s narativní analýzou totiž umožňuje postihnout identitu či sdílenou představu o minulosti jednotlivých členů zkoumané skupiny. Navíc bez nutnosti rezignovat na snahu získat relevantní historická fakta. Podle německého historika Alexandra von Plata (*1942) spočívá síla orální historie právě v této schopnosti „vrátit subjektivní zážitek zpět do historiografie.“¹⁷ Neocenitelnou pomůcku v tomto případě představuje také možnost provádět skupinová interview s větším počtem narátorů současně. Tato náročnější forma vedení rozhovoru, která klade zvýšené nároky zejména na koncentraci a empatii tazatele a moderátora v jedné osobě, nabízí jedinečnou možnost postihnout dynamickou a flexibilní stránku kolektivní paměti ve své přirozenosti a autenticitě, tj. přímo v rozhovoru.

Orálně-historický pramen je specifický svou formou fixace svědectví, jež se odehrává v ústní podobě. Tento druh pramene, stejně jako každý historický pramen, má své silné i slabé stránky.¹⁸ Mezi silné stránky patří především zvuková a obrazová podoba, která umožňuje mnohem přesněji rekonstruovat zkoumanou událost, protože

16 LE GOFF, Jacques. *Paměť a dějiny*, s. 108.

17 VANĚK, Miroslav. *O orální historii s jejími zakladateli a protagonisty*. Praha : Centrum orální historie Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, 2008, s. 82. ISBN 978-80-7285-107-2.

18 Orální historie je stejně spolehlivá či nespolehlivá jako každá jiná výzkumná metoda. Žádné informace jakéhokoliv druhu nelze v tomto případě zcela důvěřovat a všechny zdroje musí být ověřeny za použití dalších metod nebo pramenů. RITCHIE, Donald. *Doing Oral History*. Oxford : Oxford University Press, 2003, s. 26. ISBN 978-0195154344.

všechna slova zachycená na záznamu lze podrobit širší kritice a do analýzy zahrnout také společenské a kulturní pozadí daného jevu, resp. osobnost vypravěče, jeho aktuální duševní rozpoložení, způsob vyjadřování, okolní vlivy a další prvky, které mohou ovlivňovat objektivnost sdělení. Využití metody orální historie při zkoumání kolektivní paměti se jeví v tomto případě o to vhodnější, protože se zde nejedná primárně o přesnou rekonstrukci historické události, ale spíše o její reflexi či prezentaci v diskursu dané skupiny nebo společnosti. V centru našeho zájmu tak stojí především narace, tj. příběh, který je vyprávěn, nikoliv faktické a historicky relevantní informace v něm obsažené.

Tato snaha nově uchopit dějiny, která je nejčastěji spojována s rozmachem kvalitativních přístupů k historii v šedesátých letech minulého století, se radikálně odlišuje od všech dosavadních způsobů práce s historiografickým materiálem. Výzkum kolektivní paměti jde proti proudu tradičního bádání. Zcela nově například definuje význam samotné historické události, která již není „*prostě jen místem radikální výjimečnosti, izolovaném v čase pro potřeby pozorování, ani jen výsledným bodem procesu středního nebo dlouhého trvání, událost ztrácí svůj pozitivistický charakter – toho, co se skutečně událo – a vstupuje do dynamického přístupu k času dějin, mnohem bližšího životní zkušenosti aktérů.*“¹⁹

Shrnutí

Paměť v jakékoliv podobě je zásadním prvkem toho, co se bude napříště nazývat identitou, individuální či kolektivní, jejíž úzkostné hledání je v současnosti jednou z hlavních aktivit jednotlivců i společností. Nelze však zapomínat také na to, že kolektivní paměť je nejen výdobytkem, ale i mocenským nástrojem a cílem, o čemž svědčí rozvíjející se studia „politiky paměti“. Paměť patří mezi základní stavební kameny společnosti, které umožňují legitimizovat dávno minulé, nedávné, ale i současné události našich dějin, zejména pak jejich dopad na budoucnost. Nejen ke sledování proměny kolektivní paměti, ale i jako obrana před ní, se jako nejúčinnější a nejvhodnější jeví využití metody orální historie. Zatímco písemné dokumenty na

19 ROUSSO, Henry. *K dějinám kolektivní paměti*, s. 57.

položenou otázku ohledně zkreslení, manipulace či záměrné selekce odpovědět nemohou, orální historie je vždy dvousměrným procesem, který možné odpovědi nabízí.

Summary

The memory in all its forms represents the key element of what should be further from now on called identity (individual or collective), which anxious search is one of the main activities of individuals and societies nowadays. The collective memory is in fact not only some kind of achievement, but an instrument of power and its aim as well. It forms one of the foundation-stones of each society, which enables to legitimize historical events of distant past, recent, but even utmost actual; especially their impact onto future. The oral history method seems to be the most effective approach not only to monitor transformations of collective memory, but also as reliable defence against it. Where written documentaries just cannot give the answer to the questions such as distortion, manipulation or deliberated selection, the oral history as two-way process offers possible solutions.

Literatura / References

ASSMANN, Jan. *Kultura a paměť*. Praha : Prostor, 2001. ISBN 80-7260-051-6.

BAČOVÁ, Viera (ed.). *Historická pamat a identita*. Košice : Společenskovedný ústav SAV, 1996. ISBN 80-967621-0-9.

HALBWACHS, Maurice. *Kolektivní paměť*. Praha : Sociologické nakladatelství, 2009. ISBN 978-80-7419-016-2.

LE GOFF, Jacques. *Paměť a dějiny*. Praha : Argo, 2007. ISBN 978-80-7203-862-6.

KANSTEINER, Wulf. Finding Meaning in Memory, *History and Theory*, vol. 41. no. 2, 1999, p. 179-197.

KONOPÁSEK, Zdeněk (ed.). *Otevřená minulost*. Praha : Karolinum, 1999. ISBN 80-7184-755-0.

KUSÁ, Zuzana. Problém pravdivosti informací v životopisných rozprávaniach, *Genealogicko – heraldický hlas*, roč. 5, č. 2, 1992, s. 17-20.

PORTELLI, Alessandro. *The death of Luigi Trastulli, and other stories*. New York : SUNNY Press, 1991. ISBN 978-0791404300.

RITCHIE, Donald. *Doing Oral History*. Oxford : Oxford University Press, 2003. ISBN 978-0195154344.

ROUSSO, Henry. K dějinám kolektivní paměti, *Dějiny a paměť*. Praha : CERFES, 1993, 57-67 s. ISBN 80-901759-1-0.

ŠUBRT, Jiří – PFEIFEROVÁ, Štěpánka. Kolektivní paměť jako předmět historicko-sociologického bádání, *Historická sociologie*, roč. 1, č. 1, 2010, s. 9-29.

VANĚK, Miroslav. *O orální historii s jejími zakladateli a protagonisty*. Praha : Centrum orální historie Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, 2008. ISBN 978-80-7285-107-2.

VAŠÍČEK, Zdeněk; MAYEROVÁ, Francoise. Minulost a současnost, paměť a dějiny, *Soudobé dějiny*, roč. 11, č. 4, 2004, s. 9-32.

O autorovi

Mgr. Jiří Hlaváček (*1987 v Mělníku) vystudoval obor Orální historie – soudobé dějiny na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze. Od roku 2011 je doktorandem oboru Obecná antropologie tamtéž a působí jako výzkumný pracovník

MEMO 2012/2

Centra orální historie Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. v Praze. Zabývá se soudobými dějinami, kolektivní pamětí a orální historií.

e-mail: hlavacek@usd.cas.cz